ՅԱԿՈԲ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ
Բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու

ԴԱՒԱՆԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՍԷՅԼԱՆԻ «ՀԱՅԹԱ-ՖԻՐԱՏ» ՎԻՊԱԿՈՒՄ

Երեւելի մտաւորական, գրող, բանագէտ, կրթամշակութային գործիչ Սէյլանը ապրել է ԺԹ. դարի 60-ական թուականներից մինչեւ Ի. դարի երեսնականները: Առաջին գործերը գրել է ԺԹ. դարի ութսունականներին, երբ Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանի աւարտական վկայականը ստանալով՝ Մկրտիչ Խրիմեանի բարեմաղթանքով գործուղուել է Սասուն (Գելիէգուզան, Տալորիկ, Սեմալ)՝ ուսուցչութեան: Մանկավարժական գործունէութեանը զուգընթաց՝ Սէյլանը հետեւողականօրէն տրւում է սասունցիների պատմութեան դրուագները, նրանց կեանքն ու կենցաղը ուսումնասիրելու գործին: Այդ նպատակով շատ կարճ միջոցում տիրապետում է Սասնոյ ինքնատիպ բարբառին եւ սասունական աւանդական բարքերին: Երկու տարի (1886-1888 թթ.) մնալով Սասունում՝ նա հասցնում է նիւթեր հաւաքել «Սասուն» արժեքաւոր աշխատութեան համար եւ գրել «Ֆերիդէ» վեպի մի մասը եւ այլ երկեր՝ բոլորն էլ կապուած արեւմտահայութեան, մասնաւորապէս սասունցիների ազատագրական ընդվզումների հետ՝ ընդդէմ սուլթանական եւ քրդական բռնութիւնների: Յատկանշական է, որ Սէյլանի գրական մկրտութիւնը սկսուել է սասունականով: Երիտասարդ Սէյլանին առաջին հերթին զբաղեցրել է իր ազգի, իր ժողովրդի ճակատագիրը: Նա փորձել է իր երկերով ու գործունէութեամբ նպաստել ազատագրման գաղափարի իրականացմանը, ստեղծագործութեան մէջ արտացոլել է իր ապրած ժամանակը, որ ամենառողբերգականն էր ու արիւնամածը:

Իբրեւ իսկատիպ հայ մտաւորական ու հայ քրիստոնեայ՝ նա երեւացող ու աներեւոյթ թելերով կապուած էր դարաւոր իր հաւատքի հետ: Սէյլանի հոգում ժառանգաբար նստած էր հայը, քրիստոնեան, հաւատացեալ անհատը, եւ բնական է, որ այդ պարագան կարեւոր, վճռական դեր ունէր նրա գործելակերպի ու աշխարհայեացքի ձեւաւորման գործում: «Մէկ ազգի պահողն էլ՝ լեզուն ա ու հաւատը, թէ սրանց էլ կորցնենք, վա՛յն եկել ա մեր օրին». Խ. Աբովյանի այս բանաձեւը հոգու չափ հարազատ էր Սէյլանին: Եւ իր ստեղծագործութիւններում նա անդրադարձել է կրօնի ու հաւատքի խնդիրներին: Նրա խոհերն ու եզրահանգումները կրում են քրիստոնէական հաւատքի դրոշմը՝ որպէս անհրաժեշտ ու անառարկելի գործօն ու զօրութիւն հայ մնալու եւ հայ գոյատեւելու, իբրեւ ժողովրդի հոգեւոր կերտուածքի անտրոհելի յատկանիշ:

Արդէն «Սասուն» աշխատութեան մէջ Սէյլանը անդրադառնալով ԺԵ-ԺԶ. դարերում հայ նախարարական տների անհետացման, փոշիացման խնդրին՝ հաւատուրացութիւնը համարում է ազգային գոյութիւնը խաթարող նախապայման, ուրացութիւն, որ օսմանցի թուրքերի տիրապետութեան շրջանում դարձաւ պետական քաղաքականութեան՝ այլազգի հպատակների նկատմամբ կիրառուող կարեւոր սկզբունք: Դրա հետեւանքով «Բագրատունեաց անկումից յետոյ շատեր օտարացան, երկիր անտէր, արեան եւ հարստահարութեան

բեմ, ազատում էր ուրացողը»[1],- գրում է Սէյլանը, ու,- «Հոլովուեցան դարեր, փոխուեցան սերունդներ, մարեցան զգացմունքներ, աճեցին ու զարգացան ցածր սկզբունքներ, քայքայեցաւ **հայ քաղաքակրթութեան բարձրագոյն շէնքը** (ընդգծ. Ց Պ), խորտակեցաւ հպարտ փառքը հայութիւնից օտարացած, հարստահարիչ, դահիճ եղան հոգեհաւասար հարազատներին»[2]: Ինչպէս նշում է Սէյլանը, հաւատի կորուստը ուղեկցւում է բարոյական կորստով, քաղաքակրթութեան ու սեփական դիմագծի կորստով:

Ամենատարբեր առիթներով Սէյլանը անդրադարձել է կրօնի ու հաւատքի հարցերին, բայց դաւանափոխութեան հիմնախնդիրը նա խորապէս ու հանգամանօրէն արծարծել է «Հայթա-Ֆիրատ» գեղարուեստական երկում:

Վիպակի նիւթը Սէյլանը քաղել է ԺԸ. դարի պատմական անցքերից՝ ենիչերիների կեանքից: Առաջին անգամ տպագրուել է 1897 թ. «Տարազում», ապա առանձին գրքով 1904-ին՝ Թիֆլիսում: Այստեղ հեղինակը արծարծել է հայ իրականութեան մէջ յաճախ հանդիպող դաւանափոխութեան հիմնախնդիրը՝ գրականութիւն բերելով մեր ազգի համար շատ ցաւոտ մի իրողութիւն, որը համարեա չի լուսաբանուել, գրական ամբողջական մարմնաւորում չի ստացել:

ԺԴ-ԺԸ. դարերում՝ օսմանցի թուրքերի տիրապետութեան շրջանում, տարածուած էր քրիստոնեայ երեխաների (հայ, յոյն, բուլղարացի, հունգարացի) մանկորսութիւնը, որի նպատակն էր առեւանգուած երեխաներին թլպատելը, զինուորական երկաթեայ կարգապահութեամբ մարզելը եւ նրանցից ռազմական յատուկ գնդեր ստեղծելը, որպէսզի հաւատարմօրէն ծառայէին սուլթանին, դառնային նրա հենարանը: Յայտնի է, թէ իրենց ընտանիքներից, աշխարհիկ միջավայրից կտրուած, ազգութիւն ու կրօն չճանաչող այդ զինուորները, որ կոչւում էին ենիչերի՝ հայթա, որքան դաժան ու անգութ էին լինում նաեւ իւրայինների հանդէպ:

Ոչ մի հայ գրող չի փորձել մօտիկից քննել հաւատափոխ եւ ազգուրաց անհատի բարքն ու վարքը, չի մխրճուել նրա հոգու գաղտնարանները. «Սառը մոխակոյտե՞ր են այնտեղ,- գրում է հեղինակը,- թէ՞ բռնկուած հրդեհ, անհագ, քստմնելի դաժանութի՞ւն, թէ՞ հոգեկան տուայտանք ու անչափելի տառապանք, կորստեան անդարձ գահավիժո՞ւմ, թէ՞ վերադարձի տառապալից փնտրտուք»: Ահա Սէյլանը Հայթա-Ֆիրատի կերպարով փորձում է անդրադառնալ այս ոչ դիւրին հարցերին՝ ընթերցողի առաջ բացայայտելով հերոսի սայթաքունդժնդակ կեանքի ուղին: Իհարկէ, հեղինակի մօտեցումը դաւանափոխութեան երեւոյթին միանշանակ բացասական է, բայց տուեալ պարագային նրան շահագրգռել են կերպարի անհատականութիւնը եւ ողբերգական վախճանի հանգամանքները, որ հասարակայնօրէն նոյնպէս հետաքրքիր են:

Ֆիրատը ենիչերական հեծելազօրի հրամանատար է՝ իր քաջութեամբ ու խստութեամբ յայտնի եւ շրջապատի ակնածանքը վայելող փաշա (ի դէպ, Ֆիրատ անունը ինքն է ընտրել՝ նկատի ունենալով հայրենի Եփրատը եւ չմոռանալով նրա ափերին հարստահարուող ու լացող եղբայրներին): Սէյլանը վիպակը սկսում է ահարկու Հայթա-Ֆիրատի եւ հայ սեղանաւոր-դրամափոխ Յակոբ աղայի երկխօսութեամբ, ուր բացայայտւում են հերոսի բարդ յուզաշխարհի որոշ կողմերը, կեանքի ու շրջապատի նկատմամբ դիրքորոշումը, որ ապրած

1 **Սէյլան**, Սասուն, Եր., 1990, էջ 41:
2 Անդ:

օրերի, խոր դիտողականութեան եւ դաժան փորձութեան արգասիք էր: Նրա հարցադրումները դրական կողմով են բնութագրում իրեն:

Առաջին իսկ հանդիպումը լումայափոխ Յակոբի հետ է, ուրեմն, եւ այստեղ Սէյլանը փոքր-ինչ բացում է իր հերոսի իրական դեմքը: Վերջինս վստահելով խոսակցին՝ համարձակ, մերկացնող, լումայափոխի համար անսպասելի, դատողութիւններ է անում, բաց է անում սիրտը. «Էհ, Յակոբ, իրա՛ւ, ես մահմեդական եմ...մեծ վեզիր եմ, տերութեան խոշոր հենակէտերից մինն եմ, սակայն չգիտեմ ծածկել իմ զայրոյթը մեր իսլամների մի շարք ժառանգական տգեղութիւնների դէմ... Օսմանեան կայսրութիւնը ազգերի վիժուկներով առոգացած քաֆթառների (բորենի) մի մարդախանձ ռոմակ է... Սուլթանը պաշտօն է ծախում մեծ քաֆթառների, նրանք էլ առանց խղճահարութեան յօշոտում են կենդանի մարդկանց, կողոպտում, սպանում, կինն ու որդին խլում են անգօրից այն պատճառով միայն, որ դայիր-միսլիմ (ոչ մահմեդական) են թշուառները»: Շիտակ ու ազնիւ խոստովանութիւն մի մարդու, որ ներսից է ուսումնասիրել Օսմանեան կայսրութեան դրուածքը, գիտէ, թէ ինչով է շնչում ու ապրում պաշտօնէութիւնը, ինչն է շարժում այդ հսկայ պետական մեքենան: Նա յանգում է այն եզրակացութեան, որ Թուրքիան ժանտախտն է Ասիայի, եւ եթէ մի հզօր ձեռք չուղղէ այդ անել ուղին, պիտի ոչնչանայ՝ իր հետ ոչնչացնելով ենթակայ ազգերին: Նա ոտքից գլուխ ընկղմուած է տիղմի մէջ, զբաղուած է ուրիշ ազգերի արիւն-քրտինքը լափելով, նոյն կերպ են նաեւ մեծացնում իրենց որդիներին. «Երբէք բարեփոխութիւն, արդարութիւն, անհատական իրաւունք մուտք չպիտի գործեն մեր ապերջանիկ երկրում, ուր օրը նոր, ջարիքը նոր է՝ բայց ոչ նորութիւն, ուր արշալոյսից առաջ զարթնում են բռնակալների կրքերը»[3]:

Լումայափոխ Յակոբին Ֆիրատը ներկայանում է մինչ այդ անյայտ կողմերով: Նա կասկածում է. մի՞թէ այս ահարկու փաշան հայ է: Կարո՞ղ է դուրանի որդին այդքան պարզ ու մեկին զգալ, հասկանալ ճշմարտութիւն, [կարո՞ղ է] յանդուգն ռազմիկը ունենալ մարդասէր սիրտ, ազնիւ զգացումներ. չլինի՞ թէ սրա երակներում քրիստոնէական արեան կաթիլներ կան: Եւ այս կասկածը փարատելու համար նա կռուաններ է փնտրում. որ փաշան չբեր կին ունենալով է բաւականանում, որ տասը տարի Կարինում բնակուելով՝ ոչ ոքի չի վնասել, վայրագ եղեռնի հեղինակ չի դարձել, հայերի նկատմամբ հեզաբարոյ է, քրիստոնեայի հետ սեղան է նստում, որ երբ մարդ առաջին անգամ տեսնում է նրա գեղեցիկ ու մելամաղձոտ դէմքը, ուզում է հետը հայերէն խօսել, որ նա դրամ է տալիս չունեւոր հայերին բաշխելու համար, հիմա էլ իր ներկայութեամբ վատաբանում, նշավակում է թուրքական պետական մեքենան, դաժան անբարոյական գործերն ու կրքերը: Լումայափոխի կասկածները Ֆիրատի վերաբերեալ ճիշտ էին: Նա հայի զաւակ էր, եւ պատահական չէ, որ Սէյլանը նրա կերպարում խտացրել է այն լաւը, ինչ բնորոշ էր հայ աւանդական ընտանիքին, ուր իր մանկութիւնն էր անցկացրել Զօհրա-Ֆիրատը մինչեւ առեւանգուելը եւ ստացել քրիստոնէական դաստիարակութեան առաջին պտուղները: Առեւանգուելուց յետոյ քսան տարի շարունակ հարկադրաբար ապրել ու գործել է հոգուն խորթ միջավայրում: Այդ տարիներին նրան այնքան են հղկել ու տաշտշել, որ դարձել է Օսմանեան Կայսրութեան հլու գինուոր ու հաւատարիմ զօրապետ: Կայսրութեան համար մղուող բազում ճակատամարտերում աչքի է ընկել որպէս քաջ զօրավար, ահարկու ռազմիկ եւ այդպէս վաստակել փառք ու հեղինակութիւն, նաեւ նիւթական

3 **Սէյլան**, Հայթա-Ֆիրատ, Թիֆլիս, 1904, էջ 7:

բարեկեցութիւն: Տեւական շփումը թուրքական իրականութեան եւ վերնախաւի հետ նրան ոչ թէ ձգել է, այլ վանել, եւ նա գնալով աւելի խորն է ճանաչել այդ ապականուած միջավայրը: Այդ ճանաչումը նրան մղել է դէպի մանկութեան յուշերը, դէպի ընտանիք ու եկեղեցի, դէպի ազգութիւն:

Այս ասպիճանական դարձը, փնտրտուքը աւելի զօրաւոր է դառնում իր կողակից Էլիֆի հայկական ծագման գիտակցութեամբ, որը, սակայն, դաստիարակուած լինելով մահմեդական հոգեւորականի բարեկեցիկ ընտանիքում եւ մանկուց դաւանափոխ լինելով՝ հաւատարիմ է մնում իր նոր դաւանանքին: Նա ոչ մի կերպ չի պատկերացնում, որ կարող է հրաժարուել դրանից, նոյնիսկ այն պարագային, երբ նրան յայտնի է դառնում ամուսնու հայ լինելը: Նա խորապէս սիրում է ամուսնուն, բայց հրաժարուել նոր կրօնից ի վիճակի չէ: Սա դաւանափոխութեամբ անդարձ կորստեան հարիւրաւոր օրինակներից է:

Սէյլանը երկուսին էլ միանգամայն դրական կողմերով է ներկայացրել՝ հոգեկան ու ֆիզիկական բարեմասնութիւններով, բայց եթէ Ֆիրատի հոգում բոցկլտում է նախնիների արեան կանթեղը, ապա Էլիֆի մէջ այն իսպառ մարել է: Սա եզակի դեպք չէ. հարիւրաւոր դարերի ընթացքում հաւատուրացութեան պատճառով նման որքան ճրագներ են մարել անհետք, ու այսօր շարունակւում է այդ դժնի ընթացքը հայրենիքից հեռացող հազարաւոր ընտանիքներում: Հաւատափոխութիւնը ոչ միայն բռնի է լինում, այլեւ ակամայ, կամաւոր:

Ֆիրատի ճակատագիրը եզակի չէ. քրիստոնեայ երեխաների առեւանգումն ու դաւանափոխութիւնը Թուրքիայում համընդհանուր երեւոյթ է եղել, բազում կեանքեր են խեղուել ու կործանուել դրա հետեւանքով: Էլիֆն էլ այդ զոհերից է: Նրա կենսագրութիւնը փոքր-ինչ այլ կերպ է դասաւորուել, նրա մէջ իսպառ մեռել են ազգային պատկանելութեան զգացումն ու գաղափարը, թէեւ գիտակցում է՝ հայի զաւակ է ինքը. «ՈՂ. ճակատագիր, երկուսս էլ հայորդի ենք, երկուսս էլ քրիստոնէի զաւակներ, ինչո՞ւ եւ ես քեզի չափ չյարգէի այդ կրօնը, դաստիարակուած չլինէի նրանով» (էջ 167-168): Շէրիաթի օրէնքները ջնջել են նրա հոգուց եւ մտապատկերներից այն ամենը, ինչ կապուած էր հարազատ ընտանիքի հետ: Դրան նպաստել են նաեւ թուրքական ընտանիքի միջավայրը, բարեացակամ վերաբերմունքը, նաեւ հարստութեան ժառանգական գործօնը. այստեղ բռնութիւն եւ դաժանութիւն չկայ: Սա եւս իրատեսակ հաշիշ է, միջոց՝ ուծացման ճանապարհին: Սէյլանի ասելիքը դա է: Այդուհանդերձ Էլիֆի կերպարում Սէյլանը ցանկացել է գտնել տոհմական արմատներից եկող յատկանիշներ եւ ճակատագրով այլափոխուած, բայց հարազատօրէն ու սիրով իրար փարուած երկու հոգիների մէջ տեսնել հայ մարդուն իւրահատուկ նուիրուածութեան խորհուրդը:

Հոգեւոր տուայտանքների մէջ մի օր Ֆիրատը հայտնւում է Հայոց առաջնորդարանում: Այստեղ ընթերցողը հասու է լինում նրա անցեալի դրուագներին՝ պատանեկութեան օրերից մինչեւ փաշա դառնալը: Պարզւում է, որ հիւրընկալ առաջնորդ Սիմէոն արքեպիսկոպոսը նրա սիրելի վարժապետն է եղել: Ֆիրատը հոգեւոր առաջնորդի առաջ լրիւ բացւում է ու խոստովանում իրեն տանջող ցաւերը, բացայայտում իր հետագայ քայլերը: Նա ակնածանքով համբուրում է ծերունի արքեպիսկոպոսի ոսկրոտ ու նիհար ձեռքը եւ խնդրում, որ իրեն ընդունի ոչ թէ որպէս ենիչերի փաշայի, այլ իբրեւ գայլի ճանկն ընկած մի գառան, որ չի մոռացել իր հոգեւոր հօրը եւ Տեր Աստծուն, որ ինքը Աւետարան երկրպագող հայ է եւ ուզում է խօսել հայոց լեզուով: Սրբազանը անակնկալի է գալիս եւ հրաշք է համարում, որ թուրք

հզօր ենիչերին հայերէն է խօսում: Սիմէոն սրբազանը նրան ընդունում է աւելի քան ջերմութեամբ, որպէս մոլորեալ զառ, որ վերադարձել է հարազատ փարախը: Ֆիրատը ճանաչում է նրան եւ արտասուելով ընկնում է նրա գիրկը. «Դու չես զտնում քո սիրասուն, մաքուր, ազնիւ աշակերտին, այլ տղմերով, յոռի կրքերով վատթարացած նրա ուրուականը... Զօրայի մէջ չեն մնացած քո ցանած բարի սերմերը, փչացած, քայքայուած է արդէն քո կառուցած շէնքը, նրա բարոյական աւերակն ես տեսնում փաշայական ոսկեվառ զարդերով ծածկուած... նա անարժան է, սրբազան, մինչեւ անգամ քո աջն համբուրելու, քեզ իր վարժապետը կոչելու» (էջ 116-117):

Ֆիրատ-Զօրայի հոգում բախումը իր անաղարտ անցեալի ու տղմոտ ներկայի միջեւ արտայայտւում է հայոց հոգեւոր առաջնորդի հետ հանդիպման ժամանակ, երբ նա խոստովանանքի ձեւով ներակայցնում է իրեն առեւանգելու պատմութիւնը: Ֆիրատը եւդարձի մասին խորհում է, բայց հաւատացած է, որ դա հնարաւոր չէ, որովհետեւ չկայ նախկին Զօրան, այլասերուած, այլակերպուած, քայքայուած են նրա մէջ քրիստոնէական բարոյականութեան ընձիւղները, եւ երբ նա խօսում, զրուցում է սրբազանի հետ, իրեն մաքուր է զգում, մաքուր օդ է շնչում: Ճիշտ է՝ ակամայ թլպատուել է, բայց հոգու խորքում չի հետեւել նոր վարդապետութեանը, շատացել է ամուլ կին առնելով, որ հայի աղջիկ է եւ դժգոհ չէ զաւակ չունենալու համար, որովհետեւ եթէ ունենար, նրան եւս նոյն ճակատագիրն էր բաժին ընկնելու: Սա նշանակում է, որ նրա հոգում տեւականօրէն չի լռել ազգային պատկանելութեան եւ քրիստոնեայ հաւատքի գաղափարը, եւ նա բնաւ չի հաշտուել ուրացութեան հետ: Այս դժխեմ ճակատագիրը ուզում է փակել իրենով: Այս առումով Ֆիրատը իրաւացի է համարում սրբազանի այն դիտողութիւնը, թէ ինքը պիտի նախընտրէր մահը եւ դասուէր «անյայտ» վկաների շարքը: Նա գիտակցում է իր ճակատագրի սխալը. «Յիրաւի... ես անձնասէր եղայ, ես կեանքն ընդունեցի արիական մահուան տեղ, որի քաղցրութիւնը միայն մեռնողն է զգում» (էջ 122): Ֆիրատի այս խոհուն մտահանգումը կարծես վերջը լինի իր տառապանքների ու տարակուսանքների: Հոգեպէս նա պատրաստ է ընդունելու իր մոլոր ճամփի բոլոր շեղումները, մեղքերը, որ անխուսափելի ուղեկիցներն են եղել իր վարած կեանքի: Իրականում դժուար էր յաղթահարել սովորական դարձած օրինազանց նիստուկացի խոչոտութերը, օտար ծիսակարգի պարտադրանքները, փաշայական ապրելակերպի սրուերները:

Չկարողանալով յաղթահարել իր ներքին խռովք-հակասութիւնները եւ Էլիֆի կրօնական մոլեռանդութիւնը՝ նա որոշում է տիկնոջ հետ նահատակուել: Նա յոյս չունի, որ իրեն կարժանացնեն սուրբ հաղորդութեան՝ իբրեւ օրինաւոր աւանդապահ նահատակ Հայ Եկեղեցու, քանի որ ինքը դաւանափոխուելով՝ դաւաճանել է իր կրօնը. «Դատած եմ գլուխս իսլամական ապարօշով, երկչոտութեամբ ծածկած եմ իսկութիւնս» (էջ 153):

Նա գիտակցում է, որ այլընտրանք չկայ. «Ամեն բան վերջացած է, Հայր իմ, ես մեռնում եմ լկտի օրէնքի, մահմեդական դուրանի սրով»: Լինելով շնորհաշատ անձնաւորութիւն, տիրական եւ ուժեղ անհատ՝ նա չի կարողանում մեկտեղել երկու իրար հակադիր սկզբունք՝ ազգայինը եւ օտարամուտը, որոնք հանդէս են գալիս կրօնական դրսեւորմամբ: Այս երկուսն էլ նրա մէջ արմատներ են գցել, բայց առաջինը բնական, աւանդական ճանապարհով, երկրորդը՝ արհեստականօրէն, բռնութեամբ, եւ ներքին պայքարը աւարտում է յօգուտ առաջինի: Սէյլանը հետեւողականօրէն այն միտքն է զարգացնում, որ այլասերուածութիւնը, դաւա-

նափոխութիւնը, ուրացումը հաւասար են ազգային դաւաճանութեան, անկախ նրանից՝ գիտակցաբար է դա տեղի ունեցել, թէ անգիտակցաբար, ակամայ: Նոյնիսկ Ֆիրատի նման անհատը, որի հոգում մշտապէս առկայծել է ազգային պատկանելութեան կրակը, որը ուշքի գալով փորձում է օգտակար լինել ազգի թշուառ զաւակներին, նաեւ վճռական քայլ անում մերձենալու եկեղեցուն եւ մահից յետոյ իր բարերարութեան արգասիքներով թեթեւացնելու հօր եւ միւսների հոգսերը, նա, ըստ հեղինակի, այլեւս կորած է ազգի համար: Դաւանափոխութիւնը նոյնքան կործանարար է ազգի համար, որքան պարբերական կոտորածները, պանդխտութիւնը, գաղթը: Որքան սերունդեր են դաւանափոխուել, որոնց եւդարձի ուղին անորոշ կամ տարասկոյտ է եղել կամ չի եղել ընդհանրապէս: Հաւատուրացութիւնը մերժելով՝ միւս կողմից Սէյլանը դատապարտում է դարերով հայի գլխին կախուած եւ նրան քայքայող թուրքական չարիքը, որ նախճիրներ է գործում՝ ոչնչացնելով մարդկանց ոչ միայն ֆիզիկապէս, այլեւ սպանելով նրանց հոգին, խաթարելով բարոյական հիմքերը, այն կռուանները, որ պատմականօրէն ի վերուստ տրուած են իբրեւ ազգային հաւաքականութեան հիմքեր: Վիպակը գրելիս այդ իրողութիւնն է Սէյլանին մտահոգել:

Դրամատիկ լարուած պատկերներով են ուղեկցւում Ֆիրատ-Զօրայի եւ աշուղ դարձած հօր հանդիպումը: Թւում է, թէ քսան տարուայ բաժանումից յետոյ որդին պիտի ջերմօրէն փարուի կուրացած հօրը, պատմի իր կեանքի ողիսականը եւ խոստովանի ակամայ գործած մեղքերը՝ բացայայտելով իր ինքնութիւնը, բայց Սէյլանը հոգեբանական այլ ընթացք է տալիս դէպքերին: Ֆիրատի մէջ կար նման անհագ բաղձանք, բայց քանի որ ինքը մի անկայուն ջախջախուած նաւակ էր՝ զարնուած մահմեդական դաւանութեան պղնձակուռ պարիսպներին, ինքը չկար արդէն որդեսէր ծնողի համար, էլ ինչո՞ւ նորից վշտացնել թշուառ հօրը. չկար եւ թող այլեւս չլինէր:

Իր ինքնութիւնը հօրից թաքցնելով՝ հեծեծագին տառապանքով Ֆիրատը նամակ-կտրակ է գրում Սիմէոն սրբազանին, ուր բացայայտւում են նրա ամբողջ էութիւնը, նրա բարոյական վսեմ յատկանիշները իբրեւ հայի զաւակ ու քրիստոնեայ: Այստեղ նկատառման է արժանի այն, որ Ֆիրատը, այնուամենայնիւ, իբրեւ սփոփանք ակնկալում է աղօթքներում պատարագի ժամանակ իր անուան յիշատակումը՝ իբրեւ քրիստոնեայ է համարում եւ չի ուզում, որ իմամների աղօթքները պղծեն իր ազնիւ հոգին:

Այն, ինչ ցուցադրում եւ ասում է գրողը, համակողմանի պատկերացում է տալիս հայութեան իրական կացութեան մասին, ընթերցողի առաջ բացւում են պատմական իրողութեան այդ քիչ արծարծուած էջերը: Ներկայացուած կերպարները դառնում են սրտամօտ, եւ նրանց ճակատագրի նկատմամբ անտարբեր չէ ընթերցողը:

Սէյլանը, որպէս ժամանակի բազմակողմանի զարգացած մտաւորական եւ իր ժողովրդի պատմութեանը ձեռնհաս ստեղծագործող, թափանցել է պատմութեան գաղտնարանները եւ ասպարէզ հանել Գորպէի, սասունցի իշխանների, Լեւոն կայսրի, Խան-Միրանի, Զօրա-Ֆիրատի նման ինքնատիպ կերպարներ, որոնք ապահովաբար թարմութիւն են բերել մեր գրականութեան պատմութեան հարուստ պատկերասրահը: Յատկապէս Զօրա-Ֆիրատի ողբերգական-դրամատիկական կերպարը, որ կարող է յաջողութեամբ հանդէս գալ թատերական ողբերգութեան մէջ: Ուժեղ, խելացի եւ զօրաւոր անհատի կործանումը՝ ներքին եւ արտաքին գործօնների հետեւանքով, այդ կերպարը դարձնում են յիշեալ առումով հետաքր-

քիր ու գրաւիչ: Ուղղակի զարմանալ կարելի է, թէ ինչու մինչեւ հիմա այս ստեղծագործութիւնը գրականութեան պատմութեան մասնագէտների ուշադրութիւնից դուրս է մնացել:

Դառնանք, սակայն, մեր խօսքին: Սէյլանը հանգամանօրէն պատկերում է ամուսինների ողբերգական վախճանը: Ֆիրատը համբուրում է արդէն հանգած սիրելի կնոջ շրթունքները. «Երկու կաթիլ արտասուք սահեցան աչքերից, թեւերին մէջ առաւ չքնաղ հուրիի գլուխը, մտովի ասաց. «ընկալ քաղցրութեամբ» իր սիրած Նարեկացու հատուածը» (էջ 171):

Այս դրամատիկ պահին Նարեկացու յիշատակումը պատահական չէ. Սէյլանը դրանով մէկ անգամ եւս ակնարկում է իր հերոսի անաղարտ մանկութիւնը, անապակ հոգին, որ սնուել են նարեկեան բարոյականութեան ջինջ ակունքներից, ու չնայեած շրջապատի ճահճին, փտած բարքերին՝ այնուամենայնիւ հոգու խորքում բոցկլտում էր քրիստոնեայ հայ լինելու եւ հայ մեռնելու մաքուր լոյսը: Ու վիպակի այլաբանական, դիպուկ ու բազմանշանակ եզրափակումը. «Միայն մոմերը փայլում էին վագրի աչքերի պէս դուրանի զոհերին վերեւ», որ փաստօրէն ամփոփում է ամբողջ երկի բովանդակութիւնը:

Վիպակում առանձնանում է նաեւ հայոց առաջնորդ Սիմէոն սրբազանը, որին Սէյլանը ներկայացնում է որպէս հայ հոգեւորականի իդեալական, ռոմանտիկ կերպար: Նա ոչ միայն բարձրակարգ դաստիարակ է եւ հայոց կրօնի ու պատմութեան հմուտ գիտակ, որը իր շնորհաշատ սանի (Զօրայի) մէջ տեսնելով բնական հակում գիտելիքների հանդէպ՝ նրան պատրաստում է հոգեւոր բարձր կոչումների: Սրբազանը նաեւ հոգեւորականութեան իսկատիպ ներկայացուցիչ է՝ իր հօտի եւ ազգի պահպանման նախանձախնդիր: Նա է տնօրինում Ֆիրատ փաշայի գաղտնի տուած գումարները յօգուտ իր հօտի, գիտէ տիրողների հետ վարուելու կերպը. դիւանագիտական խաղերը՝ կանխելու համար իր ազգի գլխին եկող չարիքները. «Ես պէտք է գիտենամ եւ անգէտ ձեւանամ. արժանի հոգեւականն եգիպտական լաբիրինթոս է, նրա մէջ կորչում են հազարաւոր գաղտնիքներ» (էջ 119): Նա նշանակալի դեր ունի Ֆիրատի հոգեւոր աշխարհը վերջնականապէս յեղաշրջելու, դարձի առողջ ընձիւղներ նրա մէջ սերմանելու գործում՝ ապահովելով ու ամրապնդելով կապը հարազատ ժողովրդի հետ, որը, աւաղ, բաւարար չէր Ֆիրատի խաթարուած հոգին փրկելու, մաքրելու ապականուած կեղտաջրից: Եւ իր եկեղեցուն ու ժողովրդին մերձենալու այս գործընթացը փոխանակ դրական հետեւանք ունենալու, աւելի է հեռացնում Ֆիրատին բաղձանքից, աւելի է սրում նրա մէջ մեղաւորութեան, թողութեան արժանի չլինելու զգացումը: Ողբերգական վճիռ կայացնելու գործօններից մէկն էլ թերեւս դա է:

Սիմէոն սրբազանի կերպարի նկատմամբ գրողի համակրանքը անվերապահ է: Այլ կերպ չէր կարող լինել, քանի որ Սէյլանը խորին ակնածանքով էր համակուած բոլոր այն գործիչների հանդէպ, այդ թւում եւ եկեղեցական հայրերի (Ներսէս Աշտարակեցի, Մկրտիչ Խրիմեան, Գր. Ալէաթճեան, Յ. Մուրադեան), որոնք հաւատարիմ էին հարազատ ժողովրդին: Իսկ Սիմէոն սրբազանը հէնց այդպիսին էր՝ շիտակ, հոգատար ու խանդակաթ հոգեւոր անձ: Նա, իբրեւ Զօրայի երբեմնի վարժապետ, բաւական է համարում ապաշխարանքը՝ ներելու իր սանին, փրկելու մոլորութիւնից. խորհուրդ է տալիս գնալ օտար երկիր եւ ապրել իբրեւ հայ քրիստոնեայ, կամ գնալ Էջմիածին, հրապարակաւ խոստովանել իր դարձը եւ «Եկեղեցու օրինաց հիման վրայ թողութիւն ստանալ, որովհետեւ իբրեւ հոգեւորական-եպիսկոպոս՝ ինքը անողոք է. «որ ուրացցի զիս առաջի մարդկան, ուրացայց եւ ես զնմանէ առաջի Հօրն իմոյ, որ յերկինս է» (ՀՖ 153, հմմտ. Մատթ. Ժ 33, Ղուկ. ԺԲ 9):

Սէյլանը վիպակում առանձնայատուկ տեղ է յատկացրել Ֆիրատի ընկերական շրջապատին: Ենիչերի ընկերները՝ Ապտուլա, Մուստաֆա եւ Ալի-Զէքի փաշաները, նոյն ճակատագրով էին կապուած իրար. ծննունդով քրիստոնեայ էին՝ յոյն, հունգար եւ բուլղարացի, բայց՝ Ֆիրատի նման մանկուց դաւանափոխուած: Հասու էին իրենց անցեալին, սակայն ի տարբերութիւն Ֆիրատի, հաշտ էին իրենց նոր վիճակին. վարում էին աշխարհիկ կեանք, օգտւում իրենց տրուած արտօնութիւններից, մտերիմների շրջապատում ծաղրում էին ջենէթի «առաւելութիւնները»՝ գերադասելով իրական վայելքները, չնայեած արտաքնապէս բարեպաշտ մահմեդական էին: Որքան էլ դաժան ու արիւնարբու՝ միմեանց նկատմամբ հաւատարիմ էին, արժանապատիւ, եւ այդ հաւատարմութեան հիմքում Սէյլանը դրել է տռհմիկ արեան կանչը, որ ինչքան էլ աղաւաղուել ու փչացել է, այնուամենայնիւ հարկ եղած դէպքում զգացնել է տալիս: Եւ դա է, որ նրանց դրդում է ընկերոջ՝ Ֆիրատի ամենածանր պահերին թիկունք կանգնել, պատժել՝ կախաղան բարձրացնելով նրա արժանապատուութեանը կպչող դաւադիր պաշտօնեաներին, յուսահատութեան ճիրաններից փորձել կորզել նրան, որ չի հաջողւում: Նրանք չունեն, սակայն, Ֆիրատի շրջահայեցութիւնը եւ հոգու խորութիւնը, որը լինելով նոյնչափ նուիրուած ու հարազատ ընկեր՝ աւելի բարձր չափանիշներով է նայում կեանքի, իր ժողովրդի համար ստեղծուած դաժան իրավիճակի վրայ. այստեղ նրանց ճանապարհները կտրուկ բաժանւում են. մեկը գալիս է ինքնագիտակցութեան եւ մնում է անհաշտ ստեղծուած իրականութեան հանդէպ, կործանւում է, միւսները համակերպուելով՝ շարունակում են իրենց խաթարուած, ճղճիմ գոյութիւնը՝ չունենալով դրանից հրաժարուելու գիտակցութիւն անգամ: Թւում է, թէ գրողը չի հակադրել նրանց, չի ընդգծել արմատական տարբերութիւնը, բայց ներկայացուած պատկերները հանգեցնում են այն մտքին, որ երկու դէպքում էլ արդիւնքը բացասական է: Եւ դա է գրողի եզրակացութիւնը: Խաթարուած, գետնամած, անարխիկ, ամենակուլ հասարակական-քաղաքական բարքերը, որ բնորոշ էին սուլթանական տիրապետութեանը, չէին կարող մարդկային կանոնաւոր կեցութեան երաշխիք լինել եւ ապահովել բնական, ներդաշնակ զարգացում: Այդպէս էր նաեւ Սէյլանի ապրած շրջանում: Ակնյայտ է նրա դժգոհութիւնն ու բողոքը այդ կարգերից, հանրային դրուածքներից, որ տրոր-ում էին մարդկային, ազգային եւ բարոյական ամեն սկզբունք ու սրբութիւն: Գրողը, իբրեւ լուսաւոր մտաւորական, չէր կարող հաշտուել նման հակաբնական եւ հակաբանական, հակամարդկային դրուածքի հետ: Սէյլանի բոլոր գործերում իշխում է այս սեւեռուած մտահոգութիւնը, որ նրա աշխարհընկալման մեխն է:

Դաւանափոխութեան հիմնախնդիրը, որ խորութեամբ արծարծուել է այս վիպակում, կազմում է Սէյլանի աշխարհայեացքի կարեւոր բաղադրիչը: Նրա ըմբռնմամբ հայութիւնը, որ չորրորդ դարից քրիստոնէութիւնը ընդունել է որպէս պետական կրօն, պէտք է շարունակի հաւատարիմ մնալ նրան, քանի որ ձիգ դարերի ընթացքում նա պաշտուել է ժողովրդի լայն խաւերի կողմից եւ ձեռք է բերել ազգային ուրոյն յատկանիշներ: Այս իմաստով նա ունի նաեւ աշխարհայեացքային նշանակութիւն: Կրօնափոխութիւնը ոչ միայն բարոյապէս ընդունելի չէ, այլեւ հաւասար է ազգուրացութեան, որոշ առումով նաեւ դաւաճանութեան, քանի որ քայքայում, քանդում է ազգային հանրութեան կառոյցը: Սա է եզրակացութիւնը: